

NÉMET UTAZÓK MAGYARORSZÁGON A 18. SZÁZADBAN

A Magyarországon járt 18. századi német utazók témája meglehetősen feldolgozatlan. A 18. század német útleírásai közül egyetlenegy olvasható magyar fordításban, Hofmannsegg gróf utazása (1793–1794), és egyről készült részletes, de befejezetlen ismertetés, E. M. Arndt utazásáról (1798).¹ A legrészletesebb ismertetés és feldolgozás G. Györffy Katalinnak a 18. századi magyar művelődés- és művészettörténetről idegen utazók megfigyelései alapján írott munkája.² Ezenkívül néhány éve készült egy (német nyelvű) szakdolgozat a témában, amely négy szerzőt tárgyal.³ Az útleírások iránt a körülbelül az 1980-as évektől kezdve felébredt érdeklődés ellenére – egy-két rövidebb tanulmánytól eltekintve – a német szakirodalom sem foglalkozik a magyarországi utazások történetével. Mindezek fényében rövid, átfogó képet kívánunk adni a 18. századi utazásokról és a német utazási irodalom alakulásáról, illetve a Magyarországon járt német utazók Magyarország-képéről. A német utazók közül azokat vettük figyelembe, akiknek útleírása nyomtatásban, önálló könyvként megjelent.

„Mi, németek gyakrabban utazunk, mint a Föld talán akármelyik másik népe: és az utazásoknak ezt az uralkodó divatját mindig nemzetünk előnyös jellemzői közé számítjuk” – írta August Ludwig Schlözer göttingeni egyetemi professzor, a statisztika tanára 1777-ben.⁴ Schlözer annyira fontosnak tartotta az utazási tevékenységet és az utazások lehető leghatékonyabb és legtökéletesebb lebonyolítását, hogy 1772-től kezdve rendszeresen egyetemi előadásokat szentelt a témának. Az előadások vázlatát tartalmazó füzetecskének *Az utazás különböző okai és céljai* című fejezetében Schlözer az utasok öt csoportját különbözteti meg: 1) a kereskedők (régebben az utas és a kereskedő szinonimák voltak), 2) kereskedők, az állam vagy az egyház követői és küldöttei, 3) az egészségügyi okokból, vagy csak a szórakozás kedvéért utazók, 4) akik divatból utaznak, csak azért, hogy elmondhassák, hogy utaztak, és végül 5) azok a tudós és tanult emberek, akik azért utaznak, hogy megtanuljanak valamit, gyarapítsák ismereteiket (pl. államférfiak, természettudósok, művészek, és ide sorolhatóak a szakmát tanuló iparoslegények is).⁵ Nem kétséges, hogy amikor Schlözer az utazás gyakoriságáról mint erényről beszél, az utóbbi csoportra gondol.

A nagy földrajzi felfedezésekből – Georg Forster kivételével⁶ – a németek kimaradtak, de megvigasztalhatta őket az a tudat, hogy szűkebb és tágabb páttriájukban, Németországban és Európában még mindig elég látni- és leírni- való akadt.

A 18. század második fele tényleg az utazások és az útleírások virágkora Németországban, és nemcsak Németországban, hanem Nyugat-Európa más országaiban is, például Angliában – bár itt már valamivel korábban elkezdődik (és be is fejeződik) ez a tendencia.⁷ A 18. századnak, tehát a felvilágosodás tapasztalati megismerést, racionalizmust, polgári öntudatot hirdető századának ez az „utazási láza”⁸ természetesen nem előzmények nélkül való, nem egyik napról a másikra alakul ki.

Közvetlen előzménynek a fiatal nemeselek tanulmányait lezáró európai körút – *grand tour*, *Gentleman's Tour of Europe*, németül leggyakrabban *Kavaliersreise* – tekinthető.⁹ Ebben is az angolok jártak az élen, de hamarosan követte őket a legtöbb európai nemzet főnemessége, a franciáktól az osztrákokon át a magyarokig.¹⁰ A *grand tour* célja az volt, hogy a könyvekből megszerzett tudást, világ- és emberis-

meretet a fiatalember egy rátermett nevelő társaságában és irányításával gyakorlati tapasztalatok révén elmélyítse, gazdagítsa, illetve rangjának megfelelő csiszolt módon tegyen szert, elsajátítsa az előkelő társaságban követendő viselkedési normákat, és megfelelő ismeretségeket kössön. A tanulmányútnak megvoltak a többé-kevésbé kötelezőnek tekintett állomásai: Itália (Torinó, Firenze, Róma, Nápoly, Velece), Franciaország (Párizs), Németalföld (Leiden), a Rajna-vidék, Anglia (London), illetve Bécs a császári udvarral. Az előkelő utazók rangjának megfelelően ez az utazás általában a fejedelmi és főúri rezidenciák végigjárásában, ezen túl az ókori emlékek és más helyi nevezetességek megtekintésében, illetve rövid egyetemi látogatásokban merült ki. (A *peregrinatio academicánál* azonban jóval több volt.) A fiatal nemesek zsenge életkora, illetve az utazás bizonytalanságai, veszélyei és rendkívüli költségei miatt ezek az utak gyakran nem jártak a remélt haszonnal. Nem véletlen, hogy az utazás tudományáról érkező 17–18. századi apodémikák és az útikönyvek tele vannak a fiatal utasokhoz szóló tanácsokkal és intelmekkel.¹¹

A főúri tanulmányutak a 17. századtól váltak igazán elterjedté, és körülbelül a 18. század közepéig találkoznak velük. Ezek már nem szükségéből, „hivatalból” megtett utak voltak, mint a megelőző korszakok utazásai; az utas itt már a tapasztalatszerzés és ismereteinek bővítése céljából önként kel útra, mivel az általános vélekedés szerint egy utazás során ezekre számtalan lehetőség nyílik. Hasonló célból (és útvonalon) utazik a 17. és a korai 18. század tudós embere is: hogy tanuljon, kutasson, megfigyeljen, állami vagy fejedelmi megbízatásoknak tegyen eleget. És mivel a műveltség és a tudás nem rendi privilégium, és az utazáshoz ezeken kívül leginkább pénzre van szükség, amivel a polgárság egy része már rendelkezik, nem is túlságosan lassan megkezdődik az utazás polgárosodása: egyre több polgár utazik.¹²

A polgár számára azonban nem elfogadható a költséges és sokszor haszontalan főúri utazás. A korszak felvilágosult polgára utazásai során is szem előtt tartja a hasznosság, megfontoltság, józanság, mértékletesség követelményeit. Schlözer például a már idézett művében külön fejezetet szentel az utazás költségeinek.¹³ A konkrét cél nélküli, kedvtelésből való utazgatás, vagy az önismeretet fejlesztő, „érzékeny” utazás (az angol *sentimental journey* Laurence Sterne 1768-ban megjelent könyve nyomán) a német polgár számára a 18. század végéig ismeretlen fogalom. Az utazás – a felvilágosodás szellemében – hasznos, mert konkrét megfigyelés és tapasztalás révén új tudással, új ismeretekkel és felismerésekkel gazdagít, ezek pedig megfelelően alkalmazva és a gyakorlatba átültetve hasznára vál(hat)nak nemcsak az egyénnek, hanem az egész társadalomnak.¹⁴ Nem véletlen, hogy a legtöbb utazó eleve azzal a szándékkal kel útra, hogy amit lát, azt lejegyezze és a publikum elé bocsássa.¹⁵ Egy Friedrich Wilhelm Taube nevű tanácsos, aki 1776–1777-ben a török határ mentén utazgatott, útleírásának előszavában például azt írja: „Mivel ifjúságomtól fogva megszoktam, hogy szabad óráimban hasznos dolgokkal foglalkozzam, így megfigyeléseimet azon nyomban [an Ort und Stelle] feljegyeztem, majd hazatérésem után rendeztem, ahogyan itt most megjelennek.”¹⁶ A kulcsszó tehát a hasznosság; az utazás ugyanakkor a rendi kötöttségektől való megszabadulást is jelenti a feltörekvő polgár számára.¹⁷

Az eredeti elgondolás kétségkívül igen tiszteletreméltó volt. A 18. század közepén a svájci Albrecht von Haller még abban látja az utazások és útleírások legnagyobb értékét, hogy az újonnan megszerzett tudás révén eloszlatják a téves előítéleteket. „Egyszóval általuk [az útleírások által] ismerjük meg a világot, és bizonyos értelemben pótoljuk velük saját utazásainkat és saját tapasztalatainkat. Ezer hasznos igazsággal gazdagodunk; levetkőzzük előítéleteinket, és élvezzük mások életveszélyes kalandjainak és hosszas fáradozásainak gyümölcsét, akik kü-

lőnböző időkben és különböző helyeken értünk munkálkodtak. Az orvos, a fűvész, az ásványszakértő, a természettudós, az erkölcsstanár, az államtudós, a hazafi, a teológus, a kereskedő, a művész ezerféleképpen tanul. Bővítik fogalmaikat, és olyan utakon indulnak el, ahová saját maguktól sosem jutottak volna.”¹⁸

Az útleírás a 18. században mindenféleképpen elsőrangú információforrásnak számít. Messzi, idegen országokról, de akár a távolabbi német tartományokról is, hogy Németországnál maradjunk, utazókon kívül más nemigen tudósít. A tudni vágyó, érdeklődő olvasóközönség habzsolja az útleírásokat, a műfaj igen nagy népszerűségnek örvend.¹⁹ Nem véletlen, hogy sok útikönyv jelenik meg, ezeknek egyre újabb és aktuálisabb kiadásai, illetve nagy útleírás-gyűjtemények látnak napvilágot.²⁰

A berlini Friedrich Nicolai, „a felvilágosodás és a humanitás bajnoka”,²¹ aki maga is szerzője egy 12 kötetes útleírásnak, lapjában, az *Allgemeine Deutsche Bibliothek*ben, a 18. század második felének vezető tudományos-irodalmi folyóiratában gyakran adott közre útleírásokról készült recenziókat, sőt ezek kapcsán az útleírás elméletéről szóló eszmefuttatások is megjelentek. Az 1786. év egyik száma azt írja: „Ettől a könyvtípustól mindenki azt várja, hogy tanítson és szórakoztasson: csak hogy minden vásárral növekszik a számuk, és ez megnehezíti a választást: helytelen és méltánytalan, ahogyan visszaélnék az irodalom ezen ágával, mivel szinte minden tanult utazó kis utazásának közreadását eszközül használja szíve kiszellőztetésére, és elhamarkodott ítéleteket, elhibázott reflexiókat, rágalmakat és tiszteletre méltó emberek elleni sértéseket ír bele a világba; ez megkeseríti az olvasást, és bizalmatlanná tesz más útleírásokkal szemben is: a kevés jó vagy túlságosan drága, vagy keverik a valódi újdonságokat már ismert hírekkel, elmékedésekkel, valamint utak, fogadók és más apróságok leírásával.”²²

Ha egy kicsit sarkítottan fogalmazunk, az idézett szakasz szerint az egyéni, illetve egyedi, egyszeri történések és vélemények nem érdemesek feljegyzésre. A tájékoztató céllal készült, ismeretlen vagy kevésbé ismert területekről tudósító útleírások szélsőséges eseteként ennek a felfogásnak a nyomán jelenhettek meg azok az „enciklopédikus” útleírások, amelyek nagy alapossággal és pontossággal minden létező adatot (és korábbi leírást) igyekeztek megszerezni és összegyűjteni az adott területről, országról vagy városról, és amelyek jóformán semmi másból nem állnak, mint rendezetlen és rendszerezetlen tények és adatok halmazából. Az útleírásoknak ez az adatgyűjtő változata nagyban hozzájárult a statisztika önálló tudománnyá válásához.²³

Az útikönyvekben, az utazás helyes módjára tanító kézikönyvekben számos „kérdés- vagy témakatalógussal” találkozunk, amelyek azt sorolják fel, mi mindenről kell információt gyűjtenie az utazónak.²⁴ Nyilvánvaló, hogy ebben a műfajban az utazó nem alkothat tökéleteset, mivel egyszerűen lehetetlen, hogy valaki egymaga minden lehetséges információt összegyűjtsön akár csak egy városról; azonkívül rendkívül lélekölő és fárasztó munka, nem beszélve arról, hogy kétséges, van-e bármi haszna is. Georg Forster szerint például az ideális utazó elég tisztességes és józan ahhoz, hogy minden egyes tárgyat kellő megvilágításban szemléljen, de elég értelmes is ahhoz, hogy a különálló megfigyeléseket összekapcsolja, általános következtetéseket vonjon le belőlük, és ezáltal lehetővé tegye, hogy az olvasó előtt megnyíljon a felfedezések és a jövőbeni vizsgálódások útja.²⁵ A tények és adatok mellett tehát nem ártanak a gondolatok sem.

A századvég útleírásai általában egyre személyesebb hangvételűek: az utazó személye és saját élményei egyre nagyobb teret kapnak bennük, már nem csupán a tudományos megfigyelések személytelen végrehajtói.²⁶ Meg kell azonban említeni

még egy tendenciát: már a céljában, szándékában többé-kevésbé enciklopédikus-statisztikus útleírás sem zárja ki eleve a kritikus megjegyzéseket, a kor, a társadalom bírálatát. Éppen ellenkezőleg, hiszen a leltározásnak, az állapotok felmérésének (helyenként szem elől tévesztett) tulajdonképpeni célja a társadalom javítása. Már a látottak-tapasztaltak pusztá leírása is alakíthatja, formálhatja a közvéleményt, csupán csak azáltal, hogy bizonyos témákat, jelenségeket bevisz a köztudatba.²⁷ Az 1770-es évektől azonban egyre nő azoknak a német útleírásoknak a száma, amelyek kimondottan politikusak, kritikusak a társadalmi-gazdasági viszonyokkal szemben, és elsősorban a saját viszonyaikkal szemben, vagyis a német viszonyok foglalkoztatják őket a leginkább. Nem véletlen, hogy a hazai, németországi utazások és az ezekről szóló útleírások igen gyakoriak a korban.²⁸ Persze reformtörekvéseikben eléggé mérsékeltek ezek a bírálatok, és a francia forradalom első éveiben tapasztalható rövid radikalizálódás után a forradalom jakobinus szakasza azután egyre apolitikusabb útleírásokat hív életre. A német útleírásokban eddig szinte egyáltalán nem jelentkező természet iránti érzék és érdeklődés, sőt (romantikus) természetrajongás most igen nagy hangsúlyt kap, például divatba jönnek a svájci utazások.²⁹ A svájci hegyek mint a társadalmi-politikai zűrzavarból való kivonulás, a romlatlan természet(esség) jelképei nem jelentéktelen szimbólum-értékre tesznek szert. Holott még nem is olyan régen, a klasszikus aufklärista felfogás szerint szépnek a megművelt, hasznot hozó kultúrtáj számított, a rémisztő, vad hegyekkel a klasszicista esztétika nem sokat tudott kezdeni.³⁰

A 18. század végétől, a 19. század elejétől azután az útleírások fokozatosan differenciálódnak: sokáig persze még a korábbi korszakokra jellemző útleírásokkal együtt egyrészt fokozatosan különválnak a tudományos, leíró, általában természet-tudományi tárgyú útleírások, illetve a fikatív, irodalmi útleírások.³¹ A 19. század emberének már számos forrás áll rendelkezésére, ha az aktuális közéleti történésekről akar hallani, vagy távoli tájról kíván tájékozódni. Az újságok és hírügynökségek fokozatosan átveszik az útleírások informáló szerepét. Nem is beszélve a közlekedési eszközök fejlődéséről, az utak, a szállodák és vendéglátóhelyek hálózatának kiépüléséről, amelyek fokozatosan megteremtik a tömeges turizmus előfeltételeit. A „modern” útikönyvek már minden látni- és tudnivalót közöltek, és nagy hangsúlyt fektettek az aktualitásra, így feleslegessé vált az egyéni útleírásokban még egyszer elismételni mindazt, amit az útikönyv már úgyis tartalmazott. Goethe a *Wilhelm Meister vándoréveiben* (1828/29) azt írja: „Elmúlt az idő, amikor kalandosan rohant az ember a vakvilágba; tudományos felkészültségű, bölcsen leíró, művésziesen ábrázoló világutazók révén mindenütt eléggé ismerősek vagyunk, hogy legalább körülbelül tudhassuk, mit is várjunk.”³²

A 18. századi utazás körülményeiről azonban még nem esett szó. A század első felében az utazás még annyira nem megszokott dolog, hogy egy 1726-ban megjelent angliai útikalauz szerint „az utazás olyan dolog, amit az ember egyszer csinál életében”.³³ Ha ez a század második felére már nem is érvényes, az utazás a 18. század folyamán mindvégig többé-kevésbé veszélyes, bizonytalan, merész vállalkozásnak számít. Jelentős változást a postaállomások kiépülése és a postai járatok rendszeressé válása hoz: az utazás ekkor válik először kiszámíthatóvá és viszonylag biztonságossá.³⁴

A postaállomások, eredetileg a csomag- és levélforgalom lebonyolítói, kezdetben csupán a lóváltást biztosították a saját kocsin utazók számára. Később azután az állomásokon már kocsit is lehetett bérelni, ez volt az úgynevezett extra-posta. A 18. század közepétől válnak rendszeressé a meghatározott útvonalon, meghatározott városok között menetrendszerűen közlekedő postakocsijáratok. Ezek azonban a

rossz utak és egyéb veszélyek miatt csak nappal közlekedtek; további előrelépést az éjjel-nappal úton levő delizsánsz (gyorskocsi) megjelenése jelentett. A posta rendszerint állami monopólium volt: megszervezését és működtetését az abszolutista állam tartotta kézben. A felvilágosodás álláspontja szerint a posta „az emberiség egyik legszükségesebb és leghasznosabb találmánya”.³⁵

Magyarországon először az 1720-as években III. Károly vette tervbe postavonalak létesítését, de ezek kiépülése eléggé lassan haladt.³⁶ A század közepére már valamelyest javult a helyzet: a Bécs–Pozsony–Kassa–Brassó, a Bécs–Buda–Debrecen–Kolozsvár–Nagyszében, a Buda–Tolna–Eszék–Pétervárad, a Buda–Kecskemét–Szeged–Nagyszében, a Buda–Eger–Kassa útvonal ekkorra már viszonylag jól kiépült. Megépült a Bécset Fiumével összekötő főútvonal, a Károly-út. A 18. század végéig egy sereg mellékvonat is csatlakozott a főbb postautakhoz. A delizsánsz-járatok bevezetésére Mária Terézia uralkodása idején, 1752-ben kerül sor. Ezek eleinte Bécs és Pozsony között naponta, Bécs és Buda között pedig hetente egyszer közlekedtek. Csak a század vége felé állítanak forgalomba delizsánszot a Buda–Temesvár–Nagyszében közti útvonalon is, ez azonban csak havonta egyszer közlekedett, télen még ritkábban. Az 1820-as években már minden fontosabb és forgalmasabb útvonalon jár a delizsánsz. Persze továbbra is lehet saját kocsin, váltott lovakkal utazni, parasztokat és városi fuvarosokat is fel lehet fogadni egy-egy útra, de a legolcsóbb megoldás a forspont (előfogat) igénybevétele.

Az utak egy-két főútvonal kivételével igen elhanyagoltak, a „csinált” út ritka, a rossz földutak nagy része az év jelentős részében járhatatlan. II. József tervez útépitéseket, de ezek megvalósítására nem kerül sor. A megyék sem útépitéssel, sem az utak karbantartásával nem foglalkoznak. Állandó hidak nincsenek, a folyókon való átkelés gyakran igen körülményes. Bár a posta- és az úthálózat kiépülése, a fogadók és az idelátogató utazók számának növekedése mind egymást elősegítő folyamatok, a 18. századra még messze nem jellemző, hogy az idegenek tömegével érkeznének Magyarországra.

A rossz utakra és kocsikra, az utazás veszélyeire azonban nem csak a magyarországi utasok panaszkodnak.³⁷ A panaszok a század utazási irodalmában toposzként ismétlődnek. A németországi úthálózat kiépítettsége is kívánnivalókat hagy maga után, és ha a német utas a magyar közlekedési viszonyokra panaszkodik, úgy az angol a németre. Egy angol utazó például a hamburgi postakocsiról 1781-ben azt írja, hogy az nem sokkal jobb az otthon használt trágyahordó talicskákánál.³⁸ Az utazás kényelmetlenségeihez hasonlóan toposzként ismétlődnek az utazás veszélyeiről, a rablókról és gyilkosokról szóló mendemondák is, ezek tehát nem a magyarországi útleírások specifikumai.³⁹

Természetesen minél kevésbé ismert és minél távolabbi országba indul az utazó, annál több veszéllyel és kényelmetlenséggel számol. Hogy Magyarország a 18. század elején egy nyugat-európai számára még *terra incognita*, az tulajdonképpen nem túlságosan meglepő. Az angol Mary Wortley Montague 1717-ben például azt írja a hűgának: „... Magyarország a világnak előttem teljesen ismeretlen része lévén, azt hiszem, némi élvezettel fogod olvasni ezt az útleírást.”⁴⁰ Schlözer 1777-ben szintén ismeretlen országgént említi Magyarországot.⁴¹ Azokról a nehézségekről beszél, amikkel a tudós utazó találja szembe magát, ha új felfedezéseket kíván tenni. Látni, amit mások még nem láttak, még egyszer látni azt, amit mások nem jól láttak, vagy összegyűjteni mindazt, ami eddig szétszórva, esetlegesen fordult elő a leírásokban, nem is olyan egyszerű feladat – írja Schlözer. Mindenki azt képzelet, hogy csupa újdonságot ír le, holott előtte már ezrek látták ugyanazt, és ezrek írtak róla. Ha tehát valaki Itália régiségeiről kíván írni, akkor legyen egy új

Winckelmann; ha az utazó nem egy új Winckelmann, de mégis felfedezéseket akar tenni, akkor még leíratlan országokba utazzon, például Magyarországra vagy Spanyolországba.

Magyarország nemcsak a 18. században, hanem egyes művek tanúsága szerint még a 19. század elején is *terra incognita*.⁴² Adolf Schmidl 1835-ben Bécsben megjelent útikönyve például azt írja, hogy a Magyarországra utazó külföldiek még manapság is kevesebben vannak, mint az Angliából Észak-Amerikába utazók.⁴³ A külföldiek alig ismerik az országot, amiről sok téves nézet forog közkézen. Elterjedt vélekedés például, hogy Magyarország közepe egy nagy pusztá, amit amfiteátrum-szerűen hegyek vesznek körbe. Tény, hogy Magyarországról igen sok közhelyes megállapítást találunk a 18. századi útleírásokban.

A német útleírásokról általánosságban annyit mondhatunk, hogy nagyon sokféle.⁴⁴ Ahány szerző, annyiféle munka. Többé-kevésbé magából a műfajból következik, hogy nagyon szubjektív. Az útleírások vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni, ki volt az utazó, honnan jött, milyen előzetes ismeretekkel és elképzelésekkel érkezett ide, merre járt, hogyan fogadták stb., mivel mindezek a körülmények jelentősen befolyásolják a leírtakat.

Ezzel szorosan összefüggő kérdés, mennyire megbízható (történeti) forrás az útleírás. A kétségtelen szubjektivitástól eltekintve is, hiszen valamennyire minden forrás szubjektív, messziről jött ember azt mond, amit akar, állításainak valóságára nehezen ellenőrizhető. Nyilvánvalóan ez is közrejátszott abban, hogy a nem irodalmi útleírások tudományos igényű vizsgálata csak az elmúlt évtizedekben kezdődött meg. Némi joggal feltételezhető, hogy aki a saját utazását meséli el, és érdeklődést kíván kelteni, az könnyen esik túlzásokba, szívesen színezi ki a látottakat-tapasztaltakat, vagy, ha ilyesmivel nem is vádolható, a tudománytalan szubjektivitás még mindig megmarad.⁴⁵

Hogy az útleírás általában mennyire megbízható forrás, eldönthetetlen és értelmetlen kérdés; ezt mindig csak egyedileg, egy-egy konkrét útleírás kapcsán lehet megítélni. Ha sok útleírás tartalmaz is valótlan állításokat, szándékos torzításokat vagy véletlenszerű, félreértésből adódó tévedéseket, ez nem ok arra, hogy az egész forráscsoportot eleve értéktelenként kezeljük.⁴⁶ A felvilágosodás korának útleírásai, melyeknek az olvasók ténszerű, tárgyilagos, minél szélesebb körű és átfogóbb tájékoztatása volt a céljuk, különösen értékes források például a társadalom- és gazdaságtörténet, a művelődés- és mentalitástörténet számára.⁴⁷

Az idegen útleírásoknak számos előnyük lehet.⁴⁸ Először is az utazót az idegen, a megszokottól eltérő környezet rendszerint tudatosabb, pontosabb megfigyelésre készíti. Az idegenben látottakat-tapasztaltakat össze tudja vetni saját hazájának viszonyaival, és ez is növelheti megfigyeléseinek értékét. Másrészt pedig az útleírások esetleg olyan adatokat is feljegyeznek, amelyekről a hazai források semmit nem mondanak, mert azok számukra teljesen magától értetődőnek számítottak. Egy a 19. század elején megjelent, népszerű német útikönyv azt írja, hogy az idegen utazóval sok esetben elnézőbben bánnak, mint egy helybelivel, és az utas különleges helyzete sok mindent megbocsáthatóvá tesz, ami mások számára nem volna megbocsátható, valamint megnyit olyan ajtókat, amelyek mindenki más számára zárva maradnának.⁴⁹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az utas azt tehet, amit akar. Az egyik fő szabály, hogy az embereket és az idegen országokat olyannak kell venni, amilyenek. A politikai és vallási viták kerülendőek. Az idegen hallgasson és figyeljen meg mindent alaposan, és csak akkor adja közre a véleményét, amikor ennek itt az ideje, és akkor is ügyeljen a megfelelő formára.⁵⁰

A Nyugat-Európa közvéleményében egy-egy távolabbi, kevésbé jól ismert országról – például Magyarországról – élő kép kialakításában jelentős szerepet játszottak az útleírások.⁵¹ Lássuk tehát mindezek után, hogy a 18. század német útleírásai-ból milyen Magyarország-kép rajzolódik ki. Előljáróban annyit megjegyezhetünk, hogy Magyarország nem tartozott a német utazók legfontosabb úti céljai közé. A török elleni háborúkból éppen csak kikeveredő, a kortársak előtt ismert, nevezetes történeti-művészeti emlékekkel nem rendelkező, páratlan természeti ritkaságokkal vagy régi civilizációval sem büszkélkedő Magyarország nyilván nem tűnt túlságosan csábítóknak.⁵² Voltaire például 1728-ban így ír Magyarországról: „Mindazok közül a népek közül, melyek a történelemben elvonultak szemünk előtt, egy sem volt olyan szerencsétlen, mint a magyarok. Elnéptelenedett, a katolikus és protestáns párt s egyéb pártok között megosztott országukat egy időben török és német hadseregek tartották megszállva. (...) Hiába helyezett el a természet ebben az országban aranybányákat, hiába vannak nagyszerű gabonatermő földjei és szőlői, hiába vannak erős, jó alakú és eszes férfiai, sivataggá vált, városai romba dőltek, mezeinek egy részét birtokosaik fegyverrel kezükben művelték, lakosai gabonájukkal s állataikkal földbe vajt falvakba temetkeztek el; nem maradt fenn más, mint körülbelül száz vár, melyeket tulajdonosaiknak állandóan a törökök és németek ellen kellett védelmezniük.”⁵³

A német utazók⁵⁴ közül a legtöbben (Keyssler, Küchel, Willebrandt, Nicolai, Riesbeck, Dreyssig, Jenne, Küttner, Arndt) Nyugat-Európát, illetve Németországot utazták be, s mivel ez utóbbi egyik fontos állomásaként általában hosszabb időt töltöttek Bécsben, a többség innen látogatott át Magyarországra is. Megjegyzendő, hogy sokan csak Pozsonyban, Pesten és Budán jártak, az ország (Béctől) távolabbi részeibe a többség nem jutott el. A nem Nyugat-Európában utazgatók közül J. H. Dielheim a Dunán utazott végig, N. E. Kleemann a Krím-félszigetre tartott, és olyan utazó is akadt, aki Konstantinápoly felé haladva utazott át Magyarországon (a század elején Simpert apát, illetve a névtelen dunai utazó 1760-ban). Azok, akik kifejezetten Magyarországra jöttek, többnyire természettudományos vizsgálódásokat kívántak itt folytatni (Brückmann, Ferber, Hofmannsegg). Mindössze egyetlen utazót ismerünk (Ch. Seipp), aki kifejezetten azért készített útleírást Magyarországról, hogy bemutassa ezt a kevésbé ismert országot. Egyedi jelenség a szinte véletlenül Magyarországra vetődő vándorpoéta, Gesellius.

A század első felében kevés az utazó. Akik mégis eljutnak Magyarországra, azok J. G. Keyssler kivételével még hivatalból, kötelességből utaznak: Simpert apát egy Konstantinápolyba tartó császári követség tagja, F. E. Brückmann egy örökséget átvenni jön Magyarországra és természettudományos megfigyeléseket végez, J. M. Küchel pedig építészeti tanulmányúton van. Bizonyos értelemben Keyssler is a munkáját végzi, amikor utazik, hiszen az arisztokratikus *grand tour* keretében, növendékeit kísérve jut el Magyarországra.

A század második felében azután megnő a tudós, intellektuális utazók száma, akik művelt, felvilágosodott polgárként azért utaznak és készítének útleírást, hogy informálják, tájékoztassák a nagyközönséget, gyarapítsák a kor ismereteit. Ilyen már J. P. Willebrandt is, majd Fr. Nicolai, aki az enciklopédikus útleírást fejleszti tökélyre. Az 1780-as években a magyarországi útleírásokban is jelentkezik bizonyos kritikus hangvétel; a szerzők bírálata elsősorban a gazdaság és a művelődés helyzete, illetve a társadalmi visszasságokra irányul. Ilyenek például K. Riesbeck és Ch. Seipp útleírásai. Nem szakítva a korábbi hagyományokkal sem, E. M. Arndt útleírása jelzi a századvégen az utazó személyiségének előtérbe kerülését, a természeti szépségek iránti érdeklődést, illetve az útleírásokban jelentkező bizonyos esztétikai-

irodalmi igényt. A század második felének útleírásai tematikájukban sokkal gazdagabbak és változatosabbak, mint a század első felében.⁵⁵

A magyarországi útleírások tehát főbb vonalakban követik a század egyéb német útleírásaiban megfigyelhető tendenciákat. Meg kell azonban jegyezni, hogy vannak olyan szerzők (például Dielheim vagy Hofmannsegg), akik nem egészen illeszthetők bele ebbe a sémába.

A német utazók Magyarország-képéről nehéz általános kijelentéseket tenni. Erre is igaz, hogy ahány utazó, annyi vélemény. Mivel egy szinte minden tekintetben fejlettebb országból érkeznek, érzékelik Magyarország elmaradottságát. Azt azonban túlzás lenne állítani, hogy teljesen civilizálatlan, barbár országnak festik le Magyarországot; a kép valójában sokkal összetettebb, amit még tovább árnyalnak a mindenkori egyéni megfigyelések és észrevételek.

Befejezésül arra térünk még ki, hogy melyek azok a toposzok, amelyek az útleírásokban állandóan vissza-visszatérnek Magyarországgal kapcsolatban. Nemcsak az útleírások állandó elemei ezek, hanem még explicitebb formában – mert egyéni megfigyelések nélkül – megtalálhatóak a korabeli útikönyvekben és más történeti-földrajzi leírásokban is.⁵⁶ Jellemző, hogy a 17. század végétől a 19. század elejéig ezek a toposzok alig változnak.

Magyarország rendkívül termékeny ország, tejjel-mézzel folyó Kánaán, a természet mindennel bőven ellátta. Minden megterem bőségesen, a föld rendkívül termékeny, művelni is alig kell. Gabona, gyümölcsök, dohány, ló, temérdek pompás szarvasmarha, vadak, szárnyasok, mindenből bőven van itt. Nagyon sok szarvasmarhát visznek külföldre. A folyók halban rendkívül gazdagok, a Tiszának például egy harmada hal, két harmada víz, vagy fordítva. Olyan sok a hal, hogy a disznókat is azzal etetik. Mindenki emlegeti a híres dinnyét, ami máshol a királyok és főurak eledele, de Magyarországon a parasztok is fogyasztják, rengeteg van belőle, nagyok és fenséges ízűek. Fogyasztani azonban csak mértékkel tanácsos, mert a túlzott dinnyevetés akár halálos is lehet. Ugyanígy tanácsos tartózkodni a tüzes magyar ételektől és boroktól. A mértéktelen evés-ivás szokása ugyanis eléggé elterjedt. Jó borok szintén nagy bőségben akadnak Magyarországon, a leghíresebb persze a tokaji; erről egyesek tudni vélik, hogy csak a királyok asztalára kerül belőle, és gyógyító ereje van. Sőt, a tokaji szőlővesszőkön arany is nő. Ásványi kincsekben, fémekben, sóban is gazdag az ország, jelentős bányákkal rendelkezik.

A nagy bőség miatt a földművelés meglehetősen kezdetleges állapotban van. Magyarország nagy része műveletlen puszta. Az ország ritkán lakott, pedig a föld a mostani lakosság többszörösét is el tudná látni. Nagy az olcsóság, főleg az élelmiszerek igen olcsóak. Mivel a föld olyan termékeny, hogy művelni is alig kell, az emberek eléggé hanyagok és lusták, nem szeretnek dolgozni. A magyaroknak nemigen fülük a foguk sem az iparhoz, sem a kereskedelemhez, a kalmárszellem kifejezetten távol áll tőlük. Az ország teljes kereskedelme idegenek (rácok, görögök, zsidók, örmények) kezében van. A készpénz is ritka errefelé. Gyárakat és manufaktúrákat csak elvétve találni az országban.

A katonáskodást viszont mintha egyenesen a magyaroknak találták volna ki. Náluk jobb katonát keresve sem találni. Bátrak, ügyesek, harciasak, kiváló lovasok. Hozzászoktak a katonáskodáshoz, mert hosszú ideig védelmezték a keresztény Európát a pogány törököktől. A magyar huszárokat egész Európa csodálja és utánozza.

E nemes nemzet fiai nagy patrióták, szabadságszeretőek, és szabadságukat minden áron, akár fegyverrel is megvédik. A szent koronát mindenképp jobban tisztelik, még uralkodójuknál is. Lázadó szelleműek, a németeket nem túlságosan kedvelik, de erre nincs is sok okuk. Az a közmondás járja, hogy Magyarország a németek

temetője, de ez nem arra vonatkozik, hogy a magyarok orvul rátámadnának a németekre, ilyet sohasem tennének. A tüzes és erős ételek és borok, valamint az ország éghajlata jelenti a legnagyobb veszélyt az ehhez nem szokott német számára. A klíma veszélye a nagy szélsőségekben van: nappal rekkenő a hőség, de az esték nagyon hidegek. A déli mocsaras vidékek levegője szintén nagyon egészségtelen.

A magyarok nagyon vendégszeretőek. Büszkék, tartózkodóak, komolyak, visszafogottak. Őrzik ázsiai, keleti (szkita) eredetük nyomait. Becsületesek, egyenes jelleműek, megbízhatóak, nagylelkűek, segítőkészek, udvariasak. Élénk a képzelőerejük. Általában mindenben tehetségesek, amihez komolyan hozzáfognak, vállalkozásaikban pedig nagyon kitartóak, sőt macacsok; nehezen lehet őket rávenni véleményük megváltoztatására. Nehezen hajlíthatóak.

Külsőleg szépek, magasak, karcsúak, izmosak, jó felépítésűek. Tüzes szeműek, napbarnítottak. A férfiak elmaradhatatlan tartozéka a bajusz, a kard, a csizma és a sarkantyú. A nők feltűnően szépek és bájosak, mindenki talál itt neki tetszőt. A nők öltözete igen festői, fátyollal, pártával kiegészítve többnyire követi az európai divatot. A férfiak ellenben szinte kivétel nélkül nemzeti viseletben járnak, amely igen szép, csinos, kényelmes és praktikus. Az öltözet rendre és rangra való tekintet nélkül egységes, a főurat csak a ruha díszítettsége, a zsinórok, prémekek, ékszerek különböztetik meg a „közember”-től.

A paraszt és a nemes között hatalmas szakadék tátong. Az egyik oldalon pompa és gazdagság, a másikon szegénység, elnyomás. Az alkotmány minden jogot a nemességnek tart fenn, ami igen káros az országnak. A főnemesség részben elnémetesedett, és elveszítette nemzeti jellegét. Sem az ország helyzetének, sem a birtokaikon folyó gazdálkodásnak a javításán nem fáradoznak. A földművelő parasztok eléggé elmaradottak, kissé nyersekek és faragatlanok, de alapvetően jó szándékúak, szolgálatkészek. Jellegzetes viseletük a bunda, gatyá és ing. Rossz, helyenként földbe vájt házakban laknak, gyakran az állatokkal egy fedél alatt. A puszták lakói a félvad pásztorok, akik szinte egész évben a szabadban tanyáznak állatokat legeltetve. Ezek teljesen barbárok, az utast akár néhány fényes gombért megölik, amit aztán felfűzve a nyakukba akasztanak. (Egyesek cáfolták ez utóbbi hír valóságát.)

A műveltség színvonala és a tudományok állapota sok kívánnivalót hagy maga után. Nincsenek megfelelő iskolák, kevés a tudós, tanult ember. Gyakori vélemény, hogy minden kultúra a németeknek köszönhető. Magyarország zenéje a cigányzene.

A magyar nyelv jó csengésű, kifejező, de Európában egészen egyedülálló. Ha a tudományokban nem is járnak az élen, a nyelvtudás tekintetében rendkívüli tehetséget mutatnak a magyarok. Németül és latinul szinte mindenki tud és ért, nem ritka, hogy valaki hat-nyolc nyelvet beszéljen. Ez nyilván szorosan összefügg azzal, hogy az ország soknemzetiségű.

Ezek azok a leggyakoribb toposzok, amelyek a század utazási irodalmában – esetleg kisebb eltérésekkel – lépten-nyomon felbukkannak. Az utazó nyilván nem tudta magát teljesen függetleníteni ezektől az elképzelésektől, de nem mindenki vette át őket kritikátlanul. Az egyéni vizsgálódásnak és tapasztalatoknak nagyon nagy szerepe lehetett éppen az ilyen hagyományos elképzelések módosításában. Ahogyan Albrecht von Haller írta, semmi sem olyan hasznos az előítéletek eloszlátásában, mint az idegen népekkel és szokásokkal megismertető, igaz, okos útleírások.⁵⁷

Nem minden utazás jár azonban a kívánt haszonnal: „...nem elég, ha valaki csak az egyik országból ki, a másikba be utazik, és a városokban megnézi, hogyan épültek a házak és a templomok, vagy az utazáson netalántán egyedül csak a jó étel-

ital, esetleg a könnyelmű nőszemélyek iránt érdeklődik³; az igazi utazónak „mindenütt, ahová eljut, okosan és értelmesen, pontos értesüléseket kell szereznie arról, hogy abban az országban vagy városban milyen dicséretes szokások és hasznos törvények élnek (...) mi minden dicséretes és jó történik azon a helyen, az uralkodó hogyan segíti a fejlődést, és hártja el a közember kárát.”⁵⁸

Jegyzetek

1. Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–94-ben. Németből fordította és bevezette: *Berkeszi István*. Budapest, 1887.; *Hajnal István*: Amdt magyar útja 1798-ban. In: *Magyar Szemle* I. 1927. 427–432.o., *Magyar Szemle* II. 1928. 92–96.o., 204–208.o.
2. *G. Győrffy Katalin*: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései. (= Művészettörténeti füzetek 20.) Budapest, 1991.
3. *Kulcsár Krisztina*: Das Ungarnbild bei deutschsprachigen Reisenden im 18. Jahrhundert (1740–1785). Szakdolgozat, ELTE, 1995. A dolgozat Keyssler, Willebrandt, Lehmann és Nicolai utleírásait tárgyalja.
4. Entwurf zu einem Reise-Collegio von *A. L. Schlözer* Prof. in Göttingen. (Nebst einer Anzeige seines Zeitungs-Collegii.) Göttingen, 1777. 3.o.
5. Uo. 12–13.o.
6. Dr. Johann Reinhold Forster's und seines Sohnes Georg Forster's Reise um die Welt auf Kosten der Großbritannienischen Regierung, zu Erweiterung der Naturkenntniß unternommen und während den Jahren 1772 bis 1775 in dem vom Capitain J. Cook commandierten Schiffe The Resolution ausgeführt. In: *Georg Forsters Werke. Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe*. Bd. 2. Bearbeitet von *G. Steiner*. Berlin, 1969.
7. *Vö. P. J. Brenner*: Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick. Tübingen, 1990. 273.o.; *G. Robel*: Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung. In: *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*. Hrsg. von *B. I. Krasnobaev, G. Robel* und *H. Zeman*. Berlin, 1980. 9–38.o., itt: 12.o.; *A. Maczak*: Zu einigen vernachlässigten Fragen der Geschichtsschreibung über das Reisen in der frühen Neuzeit. In: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*. Hrsg. von *A. Maczak* und *H. J. Teuteberg*. Wolfenbüttel, 1982. 315–323.o., itt: 316.o.; *H. E. Bödeker*: Reisen: Bedeutung und Funktion für die deutsche Aufklärungsgesellschaft. In: *Reisen im 18. Jahrhundert*. Hrsg. von *W. Griep* und *H.-W. Jäger*. Heidelberg, 1986. 91–110.o., itt: 95–96.o., 105.o.; *R.-R. Wuthenow*: Autobiographien und Memoire, Tagebücher, Reiseberichte. In: *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*. Bd.4.: 1740–1786. Zwischen Absolutismus und Aufklärung. Hrsg. von *R.-R. Wuthenow*. 148–169.o., itt: 166.o.; *W. Griep*: Reiseliteratur im späten 18. Jahrhundert. In: *Deutsche Aufklärung bis zur Französischen Revolution. 1680–1789*. Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Hrsg. von *R. Grimminger*. München, 1984. Bd.3/2. 739–764.o., itt: 739.o.
8. „Utazási járványról” több korabeli forrás is beszél: pl. Des Herrn Professors *Johann David Köhlers* Anweisung für Reisende Gelehrte, Bibliotheken, Münz-Cabinette, Antiquitäten-Zimmer, Bilder-Säle, Naturalien- und Kunst-Kammern, u.d.m. mit Nutzen zu besuchen. Frankfurt und Leipzig, 1762. Vorrede. (oldalszám nélkül); *W. Griep* (i. m. 739.o.) idézi a Teutscher Merkur c. folyóirat 1784. novemberi számának anonim cikkiróját, aki szerint a világ egyetlen korábbi korszakában sem utaztak annyit, mint most, amikor az utazás egyfajta járvánnyá vált. *Vö. P. J. Brenner*: i. m. 157.o. A 18. század elejének útikönyvei és utleírásai például még taglalják az utazás előnyeit és hátrányait, szükségességét és kárát, definiálják az utazást, illetve tanácsokat adnak lebonyolításához; ez a század második felében lassan megszűnik.
9. *Vö. E.-M. Csáky-Loebenstein*: Studien zur Kavalierstour österreichischer Adeliger im 17. Jahrhundert. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. LXXIX. 1971/3–4. 408–432.o.; *W. Siebers*: Ungleiche Lehrfahrten. Kavalier und Gelehrte. In: *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. Hrsg. von *H. Bausinger, K. Beyrer* und *G. Korff*. München, 1991. 47–57.o.; *N. Conrads*: Politische und staatsrechtliche Probleme der Kavalierstour. In: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*. Hrsg. von *A. Maczak* und *H. J. Teuteberg*. Wolfenbüttel, 1982. 45–64.o.; *Gyömrei Sándor*: Az utazási kedv története. Budapest, é. n. 76–79.o.
10. A magyar nemesek fiatalkori utazásai általában egyetemi tanulmányokhoz kapcsolódtak. A magyarok utazásairól: Magyar utazási irodalom. 15–18. század. Válogatta és az utazót írta: *Kovács Sándor Iván*. Szöveggyűjtés és jegyzetek: *Monok István*. Budapest, 1990.; illetve: *Kovács Sándor Iván*: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: *Uő.*: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány. Budapest, 1988. 93–200.o.

11. Pl. Der Nach Engelland reisende Curieuse Passagier, Oder Kurze Beschreibung Der Stadt London und derer umliegenden Örter, Denenjenigen, so dahin zu reisen gedenccken, Zum besten ans Licht gegeben von *J. B. Küchelbeckern*. Hanover, 1726. Vorrede. I–II.o., 1–30.o.; *E. R. Rothens* Memorabilia Europae, Oder: Auserlesene Denckwürdigkeiten, Welche Ein Curieuse Reysender in den fümehmsten Orten Europae [...] zu observieren hat; deren man sich auch sonst statt eines compendierenden Reyß- oder Zeitungsexlici nützlich gebrauchen kann. Ulm, 1731. 8.o.; *J. P. Willebrandt*: Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dännemark, Böhmen und Ungarn. Hamburg, 1758. 9–20.o., 29–37.o., 41–47.o., 89–105.o., 433–446.o.; *Ph. W. Gercken*: Reisen durch Schwaben, Baiern, angränzende Schweiz, Franken und die Rheinische Provinzen, etc. in den Jahren 1779–1782, nebst Nachrichten von Bibliotheken, Handschriften, etc., Röm. Alterthümer, Polit. Verfassung, Landwirtschaft und Landesproducten, Sitten, Kleidertrachten, etc. 4 Bde. Stendal, 1783–1786. Bd.1. Vorbericht. III–V.o. – Különösen óvakodjon az utas a három káros 'W'-től: Wein (bor), Weiber (nők), Würfel (kocka); csak érdekességként jegyezzük meg, hogy a magyar utazási irodalomban ugyanez a négy káros 'k'-ként szerepel: „kártya, kocka, kurva s kupa”. Az apodemikákról általában: *J. Stagl*: Der wohl unterwiesene Passagier. In: Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Hrsg. von B. I. Krasnobaev, G. Robel und H. Zeman. Berlin, 1980. 353–384.o.; Ugyanebben a tanulmánykötetben: *H. Witthöft*: Reiseanleitungen, Reisemodalitäten, Reisekosten im 18. Jahrhundert. 39–50.o.; *C. Neutsch*: Die Kunst, seine Reisen wohl einzurichten. Gelehrte und Enzyklopädisten. In: Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus. Hrsg. von H. Bausinger, K. Beyrer und G. Korff. München, 1991. 146–152.o.
12. *Vö. W. Martens*: Zur Einschätzung des Reisens von Bürgersöhnen in der frühen Aufklärung (am Beispiel des Hamburger „Patrioten” 1724–26). In: Reisen im 18. Jahrhundert. Hrsg. von W. Griep und H-W. Jäger. Heidelberg, 1986. 34–49.o. – Az utazás polgárosodásáról vö. még: *P. J. Brenner*: i. m. 151–161.o.; *K. Laermann*: Raumerfahrung und Erfahrungsraum. Einige Überlegungen zu Reiseberichten aus Deutschland vom Ende des 18. Jahrhunderts. In: Reise und Utopie. Zur Literatur der Spätaufklärung. Hrsg. von H. J. Piechotta. Frankfurt am Main, 1976. 57–97.o., itt: 77–93.o.; *W. Griep*: i. m. 742–743.o.
13. Entwurf zu einem Reise-Collegio von *A. L. Schlözer*... 11–14.o.
14. *Vö. H. E. Bödeker*: i. m. 93–98.o.; *G. Robel*: i. m. 11–12.o. – Az utazás pedagógiai értékéről vö.: *B. Panzer*: Der philanthropische Wegweiser durchs Leben. In: Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus. Hrsg. von H. Bausinger, K. Beyrer und G. Korff. München, 1991. 159–165.o.
15. *Vö. A. Hartmann*: Reisen und Aufschreiben. In: Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus. Hrsg. von H. Bausinger, K. Beyrer und G. Korff. München, 1991. 152–159.o.
16. Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slawonien und Syrmien, sowohl nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen. 2 Bde. Aus eigener Beobachtung und im Lande selbst gemachten Wahrnehmungen entworfen von *Friedrich Wilhelm Taube*. Leipzig, 1777. Vorrede. 5.o.
17. *Vö. K. Laermann*: i. m. 85–91.o.; *K. Beyrer*: Des Reisebeschreibers 'Kutsche'. Aufklärerisches Bewußtsein im Postreiseverkehr des 18. Jahrhunderts. In: Reisen im 18. Jahrhundert. Hrsg. von W. Griep und H-W. Jäger. Heidelberg, 1986. 50–90.o., itt: 55.o.
18. *Albrecht von Haller*: Vom Nutzen der Reisebeschreibungen. (Vorrede zur Sammlung neuer und merkwürdiger Reisen. 11 Bde, Göttingen, 1750.) In: Albrechts von Haller Tagebuch seiner Beobachtungen über Schriftsteller und über sich selbst. Bem, 1787. 133–139.o.; itt: 137–138.o.
19. Lásd 7. jegyzet.
20. A nagy gyűjteményes kötetekről: *P. Boemer*: Die großen Reisesammlungen des 18. Jahrhunderts. In: Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Hrsg. von A. Maczak und H. J. Teuteberg. Wolfenbüttel, 1982. 65–72.o. – Az útikönyvekről és az utazás művészetéről értekezõ kézikönyvekről vö. *U. Kutter*: Zeiller – Lehmann – Krebel. Bemerkungen zur Entwicklungsgeschichte eines Reisehandbuchs und zur Kulturgeschichte des Reisens im 18. Jahrhundert. In: Reisen im 18. Jahrhundert. Hrsg. von W. Griep und H-W. Jäger. Heidelberg, 1986. 10–33.o.; *R. S. Elkar*: Reisen bildet. Überlegungen zur Sozial- und Bildungsgeschichte des Reisens während des 18. und 19. Jahrhunderts. In: Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Hrsg. von I. B. Krasnobaev, G. Robel und H. Zeman. Berlin, 1980. 51–82.o.
21. Heinrich Heine nevezte így Nicolait. *H. Heine*: Die romantische Schule. (A romantikus iskola, 1836) In: H. Heine: Werke und Briefe. 10 Bde. Berlin und Weimar, 1972. Bd. 5. 81.o.
22. Allgemeine Deutsche Bibliothek. 69/1786. 619.o.
23. *Vö. K. Laermann*: i. m. 79.o.

24. Például: *E. R. Rothens Memorabilia Europae...* Előszó. 4–9.o. – Tanulmány megnézni a fentebb (16. jegyzet) idézett *F. W. Taube* útleírásának hosszú tartalomjegyzékét is. A század végére tökéletesé váló kérdéskatalógus felülmúlhatatlan példája: *Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travellers; with further Observations on the Means of preserving the Life, Health & Property of the unexperienced in their Journeys by Land and Sea. Also a Series of Questions, interesting to Society & Humanity, necessary to be proposed for Solution to Men of all Ranks & Employments & of all Nations and Governments, comprising the most serious Points relative to the Objects of all Travels.* [...] 2 Vol. By *Count L. Berchtold*. London, 1789., amely több mint 400 oldalon keresztül sorolja fel a kérdéseket.
25. Dr. Johann Reinhold Forster's und seines Sohnes Georg Forster's Reise um die Welt... 13.o.
26. *P. J. Brenner*: i. m. 152.o.; *K. Beyrer*: i. m. 68–69.o. – Részletesebben: *W. Stewart*: *Die Reisebeschreibung und ihre Theorie in Deutschland des 18. Jahrhunderts*. Bonn, 1978. 76.o., 157.o.
27. *K. Laermann*: i. m. 77–78.o.
28. *K. Beyrer*: i. m. 81–82.o.; *P. J. Brenner*: i. m. 156.o., 196.o.; *W. Griep*: i. m. 748–750.o., 755–757.o.
29. Vö. *W. Stewart*: *Gesellschaftspolitische Tendenzen in der Reisebeschreibung des ausgehenden 18. Jahrhunderts*. In: *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts*. Hrsg. von *W. Griep* und *H-W. Jäger*. Heidelberg, 1983. 32–47.o., itt: 38–47.o.
30. *P. J. Brenner*: i. m. 163.o., 182–183.o.; *Gyömrei Sándor*: i. m. 44–46.o., 82–85.o.
31. *P. J. Brenner*: i. m. 163.o.; *H. Segeberg*: *Die literarische Reise im späten 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Gattungstypologie*. In: *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts*. Hrsg. von *W. Griep* und *H-W. Jäger*. Heidelberg, 1983. 14–31.o., itt: 20–21.o.; *W. Griep*: i. m. 746.o. – A fiktív, kalandos, egzotikus útleírások iránt a felvilágosodás nem sok érdeklődést mutatott, azokat a szórakoztató irodalom, a (haszontalan) regény kategóriájába sorolta.
32. *J. W. Goethe*: *Wilhelm Meister vándorévei avagy A lemondók*. Budapest, 1983. Fordította: Tandori Dezső. III. 9. 421.o.
33. *Der Nach Engelland reisende Curieuse Passagier...* von *J. B. Küchelbeckern*. Cap. I. 1.o.
34. A posta kiépüléséről vö. *K. Laermann*: i. m. 72–75.o.; *K. Beyer*: i. m.; *Th. Brune*: *Von Nützlichkeit und Pünktlichkeit der Ordinari-Post*. In: *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. Hrsg. von *H. Bausinger*, *K. Beyrer* und *G. Korff*. München, 1991., 123–130.o.
35. *Reise-Allmanach. Enthaltend die Postcours von Wien nach den vomehmsten Reichen, Residenzen, Handelsplätzen, Lustörtern, Bädern etc. und anderen einem Passagier nöthigen Nachrichten*. Wien, 1773. III.o. – *A. L. Schlözer* szerint (Entwurf zu einem Reise-Collegio... 8.o.) a világ minden civilizált részén működik posta, és ebből következik, hogy ahol nincsen posta (például Ázsia és Afrika), az nem is lehet civilizált vidék.
36. A magyarországi postahálózatról: *Reise-Allmanach. Enthaltend die Postcours von Wien...; Neu bearbeitetes POST und REISEBUCH durch die k.k. Erblände, einem großen Theil des röm. Reichs, ganz Italien, Sachsen, Preussen, samt den Routen nach St. Petersburg, Schweden und Dänemark.* [...] Mit höchster k.k. Hof Directorial Erlaubnis verfasst und herausgegeben von *Anton Lenz*, k.k. Obersten Hofpostamtsakzessisten. Wien, 1796.; *Neustes Postreisebuch von Anton Lenz*, Wien, 1809. – A postáról és a magyarországi közlekedés helyzetéről a továbbiakban: *Antalfy Gyula*: *Így utaztunk hajdanában*. Budapest, 1975. 215–232.o., 258–262.o.; *Üő.*: *Így utaztunk hajdanában*. Budapest, 1943. (Térképet közöl az 1740-es évek főbb magyarországi postavonalairól: XVIII–XIX.o.)
37. Vö. *Th. Brune*: i. m. 126.o.
38. Uo. 127.o.
39. Vö. *D. Richter*: *Die Angst des Reisenden, die Gefahren der Reise*. In: *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. Hrsg. von *H. Bausinger*, *K. Beyrer* und *G. Korff*. München, 1991. 100–108.o.
40. *Lady Mary Wortley Montague levele Duna menti újtjáról (1717)*. In: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte: Szamota István*. Budapest, 1891. 454.o.; a levél teljes szövegét közli: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon. 1542–1737. Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Gömöri György*. Budapest, 1994. 105–109.o.
41. *Entwurf zu einem Reise-Collegio von A. L. Schlözer...* 15.o.
42. Vö. *W. Kessler*: *Kulturbeziehungen und Reisen im 18. und 19. Jahrhundert*. In: *Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert*. Hrsg. von *W. Kessler*, *H. Rietz* und *G. Robel*. Berlin, 1982. 263–290.o., itt: 268.o.; *H. Lambrecht*: *Der Blick auf das Fremde. Eine Skizze über Ungarn und die deutschsprachige Reiseliteratur der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: *Jahrbuch der ungarischen Germanistik*. 1992. Hrsg. von *A. Mádln* und *H-W. Gottschalk*. 89–105.o., itt: 89.o.
43. *A. Schmidl*: *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel*. Wien, 1835. 20.o., 15.o.
44. Terjedelmi okokból nincsen mód sem az utazók bemutatására, sem útleírásaik ismertetésére. Mindenesetre közöljük a nyomtatásban, könyv alakban megjelent útleírások bibliográfiáját. A későbbiekben

is ezekre a szerzőkre hivatkozunk. – A bibliográfiában nem szerepelnek az osztrák, vagy életük nagy részében Bécshez kötődő útleírók és munkáik, pl. *I. E. BORN, F. J. SULZER* stb.

ARNDT, Ernst Moritz: Reisen durch einen Theil Deutschlands, Ungarns, Italiens und Frankreichs in den Jahren 1789 und 1799. 4 Bde. Leipzig, 1804.² – Magyarul ismerteti: Hajnal István. (Lásd 1. jegyzet.)

BRÜCKMANN, Franz Ernst Magyarországról írott észrevételeit és elsősorban természettudományos megfigyeléseit nem adta ki könyvben; ezek részben Brückmann leveleiben, részben különböző tudományos folyóiratoknak írott cikkeiben, szétszórva olvashatóak. Bibliográfiájukat közli: *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. 1711–1825. Budapest, 1954. 22.o.

(DIELHEIM, Johann Hermann): Antiquarius des Donau-Stroms oder Ausführliche Beschreibung dieses berühmten Stroms, von seinem Ursprung und Fortlauf, bis er sich endlich in das schwarze Meer ergießet; nebst allen daran liegenden Festungen, Städten, Marktflecken, Dörfern, Klöstern und hineinfallenden Flüssen bis ins verflossene 1784. Jahr accurat beschrieben. Zum Nutzen der Reisenden und andern Liebhabern zusammen getragen und ans Licht gestellet von Johann Hermann DIELHEIM. Frankfurt am Mayn, 1785.

DI DONAU-RISI, Das ist: Kurzverfasste Nachricht von denen Strömen, Flüssen und Bächen, welche der Donau zugebracht werden, von derselben Ursprung, bis an das Euxinisch- und schwarze Meer, nebst denen angränzenden Provinzen, Städten, Schlössern und Vestungen etc. Jedermänniglich, und besonders denen Reisenden sowohl, als der Jugend, zum nützlichen Gebrauch in dieses bequeme Format gebracht von *J. F. F. Regensburg*, 1760. – A szerzőt nem ismerjük.

(DREYSSIG, Karl Ehrenfried): Reisen des grünen Mannes durch Deutschland und Ungarn. 2 Bde. Halle, 1788–1791.

(FERBER, Johann Jakob): Physikalisch-Metallurgische Abhandlungen über die Gebirge und Bergwerke in Ungarn, von Johann Jakob FERBER. Berlin und Stettin, 1780.

(GESELLIUS, Georg) Poetischer Aventurier. Eine merkwürdige Erscheinung von einem auf Abenteuer reisenden deutschen Dichter. In: Historisch politisches Journal der kaiserl. königl. Erblande. Heft III. für den März 1792. (Wien) 325–335.o.

(HOFMANNSEGG, Johann Centurius Graf von) Gróf HOFMANNSEGG utazása Magyarországon 1793–1794-ben. Némethől fordította és bevezette Berkeszi István. Budapest, 1887. – A német eredeti címe: Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Grenze. Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen. Hg. von Ch. Jähne. Görlitz, 1800.

(JENNE, Franz): Herm JINNI's Reisen nach St. Petersburg, einen Theil von Deutschland, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reise-Journal der Donaufahrt von Essegg bis ans schwarze Meer. Pest, 1788.

KEYSSLER, Johann Georg: Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen, worinnen der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben, und vermittelt der Natürlichen, Gelehrten und Politischen Geschichte, der Mechanik, Maler- Bau- und Bildhauerkunst, Münzen und Alterthümer, wie auch mit verschiedenen Kupfern erläutert wird. Neue und vermehrte Auflage, welche mit Zusätzen und mit einer Vorrede von dem Leben des Verfassers begleitet hat M. Gottfried SCHÜTZI. Hannover, 1751.²

KLEEMANN, Nikolaus Ernst: Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova, durch die Butschiak-Tartarey in die Grimm, dann von Kaffa nach Constantinopel, nach Smima und durch den Archipelagus nach Triest und Wien, in den Jahren 1768. 1769. und 1770. Leipzig, 1773.²

(KÜCHEL, Johann Michael): Das Reisejournal des Architekten Johann Michael KÜCHIL aus dem Jahre 1737. Die Reise in Ungarn. Közli: GARAS Klára. In: Acta Historiae Artium. XXII. 1976/1–2. 149–154.o.

KÜTTNER, Carl Gottlob: Wanderungen durch die Njederlande, Deutschland, die Schweiz und Italien in den Jahren 1793 und 1794. 2 Bde. Leipzig, 1807.²

LEBPRECHT: Reisen nach St. Petersburg, einen Theil von Deutschland, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reise-Journal der Donaufahrt von Essegg bis ans schwarze Meer. Pest, 1790. – Az útleírás szövege teljes egészében megegyezik a Kleemann név alatt korábban megjelent útleírással.

LEHMANN, Johann: Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Dünkelspiel und Leipzig, 1785. – A Lehmann álnév Christoph Scippet takarja.

NICOLAI, Friedrich: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. Bd. 6. Berlin und Stettin, 1785.

(RIESBECK, Kaspar): Briefe eines Reisenden Franzosen über Deutschland An seinen Bruder zu Paris. Uebersetzt von K. R. 2 Bde. Zürich, MDCCCLXXXIII.

(RETSCHIR, Wilhelm): Der Sächsische Robinson, Oder Wilhelm RITSCHERS, eines gebornen Sachsens, Wahrhaftige Beschreibung seiner in die acht und zwanzig Jahr von Leipzig aus, durch

Holland, Engelland, Franckreich, Spanien, Portugall, die Barbarey, Griechenland, Serbien und Ungam gethanen Reisen, Wobey er vielen wunderbaren Glücks- und Unglücks-Fällen, zweymal durch Schiffbruch, auch sonst den äussersten Lebens-Gefahren unterworfen gewesen, wovon ihn aber die sonderbare Vorsorge des Höchsten allezeit glücklich errettet, und endlich gesund in sein Vaterland zurück gebracht, von ihm selbst ans Licht gegeben. Leipzig, 1744.

(RETSCHIR, Wilhelm:) Der Sächsische Robinson, Oder Wilhelm RETSCHIRs Wunderliche Reise, Über Oesterreich, Hungam, Türckey, nach Constantinopel, über Palästina nach Mecha und Egypten, und durch Barbarien, Griechenland. Endlich von Italien zurück nacher Sachsen, darinnen seine abermalige Selaverey und wunderliche Begebenheiten ausführlich von ihm selbst beschrieben, und dabey noch allerhand artige Zufälle, so einem ieden in der Fremde begegnen können, beygefüget werden. Zweyter Theil. Leipzig, 1747.

SEIPP, Christoph: Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungam nach Siebenbürgen und von da zurück nach Preßburg. In drey Abtheilungen. Frankfurt und Leipzig, 1793.

(SIMPERT:) Diarium, Oder: Außführliche curiose Reiß-Beschreibung von Wien nach Constantinopel und von dar wider zurück in Teutschland/ auch was sich hin- und wider merckwürdiges dabey zugetragen, Des Hochgebohenen Grafen und Herm/Herm Wolfgang, Grafens zu Oettingen etc. der Röm. Kayserl. Majest. etc. Geheimen-Rath/ Cammerer und Reichs-Hof-Raths Praesidenten etc. Welche Seine Hoch-Gräfl. Excell. Als Ihre Röm. Kayserl. Majest. Groß-Bottscaffter den 20. Octob. An. 1699. angetreten, und An. 1701. den 29. Jan. glücklichen vollendet. Beschrieben von SMPIRTO, deß löbl. Gotts-Hauß Neresheim, Ord. S.Benedicti, Abbt/en/ als Ihre Excell. deß Herm Groß-Bottscaffters bey erst-ermelt-vorgewester Gesandschafft Praelato Domestico etc. Augspurg, 1701.

WILLEBRANDT, Johann Peter: Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dänneemark, Böhmen und Ungam. Mit einer Vorrede herausgegeben von Gottfried SCHÜTZL. Hamburg, 1758.

45. Vö. A. Maczak: i. m. 315.o.; P. J. Brenner: i. m. 30.o.
46. Vö. G. Robel: i. m. 21–24.o.; A. Maczak: i. m. 315–316.o.; H. Witthöft: i. m. 39–50.o., itt: 41.o.; Haraszti Sándor–Pethő Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Budapest, 1963. Makkai László Bevezetője. 14.o.; Szamota István: i. m. Előszó. 3.o.
47. Vö. G. Robel: i. m. 21–24.o.; M. Harbsmeier: Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Hrsg. von A. Maczak und H. J. Teuteberg. Wolfenbüttel, 1982. 1–31.o.
48. Vö. Makkai László: i. m. 14.o.; A. Maczak: i. m. 316.o.
49. H. A. O. Reichard's Passagier auf der Reise in Deutschland, der Schweiz, nach Venedig, Amsterdam, Brüssel, Kopenhagen, Paris, St. Petersburg und Stockholm, Mit besonderer Berücksichtigung der vorzüglichsten Badeörter, der Gebirgsreisen, der Donau- und Rheinfahrt. Ein Reise-Handbuch für Jedermann. Berlin, 1839¹⁰. (1801¹) 2.o.
50. Uo. 6.o.
51. Vö. Kosáry Domokos: A „Fiatl Magyarországnak” nyugati szemmel. In: Magyarságtudomány. II. 1936/1. 115–125.o., itt: 115.o.
52. Vö. Birkás Géza: Francia utazók Magyarországon. Szeged, 1948. 3.o.
53. Voltaire: Essai sur les moeurs. XC. fejezet. Idézi: Birkás G.: i. m. 72–73.o.
54. Lásd 44. jegyzet.
55. Vö. G. Györffy Katalin: i. m. 33.o.
56. Például (a 17. század végétől a 19. század elejéig): Delineatio provinciarum Pannoniae et Imperii Turcici in Oriente. Eine Grundrichtige Beschreibung des ganzen Aufgangs, sonderlich aber des Hochlöblichen Königreichs Ungam/ und der ganzen Türckey [...] dem Leser zur Belustigung und Nachricht an das Liecht gegeben Durch J. Ch. Wagner/ Noriberg. Augspurg, Anno M.DC.LXXXIV. 1–2.o.; Der Politische Katholische Passagier durchreisend Alle hohe Höfe/ Republiken/ Herrschafften und Länder der ganzen Welt. [...] Alles aus denen neuesten Politicis, Geographis, Historicis, Genealogis und andern wohl fundirt geschriebenen Büchern mit sonderbarem Fleiß zusammen getragen/ und in ein kurzes wohlverständiges Compendium verfasst von J. J. Pokh. 2 Bde. Augspurg, 1718. Bd. 2. 1082–1101.o.; E. R. Rothens Memorabilia Europae... 432–433.o.; Merkwürdige Historische Nachrichten Von denen Bey den jetzigen Kriegen, Von neuen bekannt gewordenen Völcckern, In welchen deren Charakter, Kleidung, Sitten, Gewohnheiten, Einrichtung, Waffen, Art zu fechten, Gottesdienst und noch viel andere angenehme und denckwürdige, den Zustand derer gegenwärtig in Krieg begriffenen Völcker betreffende Sachen mehr, Zu Lust und zu Nutz der curiösen Welt, Aus sichern und zuverlässigen Nachrichten aufrichtig beschrieben werden. Jena, 1743. 10–46.o.; D. A. F. Büschings neue Erdbeschreibung. 5 Bde. Schaffhausen, 1767–1769. Bd. 2. 428–455.o.; A. Schmidl: Reisehandbuch durch das Königreich Ungam... 7–37.o.
57. A. von Haller: Vom Nutzen der Reisebeschreibungen... 137–138.o.
58. Der Politische Katholische Passagier... von J. J. Pokh. Bd. I. Vorbericht. XIV–XV.o.